

## **O‘ZBEK VA INGLIZ TILLARIDA SO‘Z YASASH USULLARI (OT SO‘Z TURKUMI AFFIKSATSIYA VA KOMPOZITSIYA)**

**Surayyo Ziyotova Erkin qizi**

Toshkent amaliy fanlar universiteti dotsenti, (PhD)

**Sayfullayev Shoxruxjon Farrux o‘g‘li**

Toshkent amaliy fanlar universiteti talabasi

Toshkent amaliy fanlar universiteti, Gavhar ko‘chasi 1-uy, Tashkent 100149, O‘zbekiston

E-mail: [z.surayyo\\_92@mail.ru](mailto:z.surayyo_92@mail.ru)

**Annotatsiya:** Ushbu ilmiy maqolada o‘zbek va ingliz tillarida ot turkumiga xos bo‘lgan so‘z yasash usullari qiyosiy-tipologik jihatdan tadqiq etilgan. Tadqiqot markazida har ikki tilning eng mahsuldor derivatsion mexanizmlari — affiksatsiya va kompozitsiya usullari turadi. Maqolada agglyutinativ (o‘zbek) va analitik (ingliz) tillaridagi ot yasashining semantik va strukturaviy xususiyatlari boy misollar orqali tahlil qilingan. Shuningdek, qo‘shimchalar va murakkab so‘zlarning hosil bo‘lish modellari o‘rtasidagi o‘xshash hamda farqli jihatlar ilmiy asoslab berilgan.

**Kalit so‘zlar:** morfologiya, affiksatsiya, kompozitsiya, ot turkumi, agglyutinatsiya, suffiksatsiya, qo‘shma otlar, qiyosiy tipologiya.

**Abstract:** This scientific article provides a comparative-typological study of noun-formation methods in the Uzbek and English languages. The research focuses on the most productive derivational mechanisms of both languages, namely affixation and composition methods. The article analyzes the semantic and structural features of noun formation in agglutinative (Uzbek) and analytic (English) languages using rich examples. Furthermore, similarities and differences between suffixation and compound word models are scientifically proven.

**Key words:** morphology, affixation, composition, noun, agglyutinatsiya, compound nouns, comparative typology.

### **Kirish**

Ma’lumki, til ichki va tashqi manbalar orqali boyiydi. So‘z yasalishi hodisasi tilning ichki imkoniyati asosida yuzaga keladi [Ziyotova, 2023: 102]. A.Hojiyev so‘zni hosil qilishning asosiy usullarini quyidagicha qayd etadi: 1) semantik; 2) fonetik; 3) sintaktik-leksik; 4) affiksatsiya; 5) kompozitsiya; 6) abbreviatsiya [Xojiev, 1989, 21]. Biroq tilshunoslikda qo‘shma so‘zlar shakllanishi, kompozitsiya usuli borasida har xil qarashlar mavjud. A.G‘ulomov esa o‘zbek tilida so‘z yasash hodisasi affiksatsiya va kompozitsiya usuli orqali samarali hosil qilinishini [Абдурахмонов 1975, 22] ta’kidlaydi. So‘z yasalishi tahlilida shu affiks yordamida qay darajada ko‘p yoki kam so‘z yasashini belgilash emas, balki uning yordamida so‘z yasashining qanday tiplari borligi va ulardan qaysilarining mahsuldor, qaysilarining mahsulsizligini belgilash muhimdir [Xojiev 1963, 7]. Kompozitsiya usuli bilan so‘z yasash deganda, so‘zga so‘zni qo‘shib yasash hodisasini tushuniladi. A.Hojiev qo‘shma so‘zlar borasida “o‘zaro bog‘langan ikki yoki undan ortiq so‘z emas, balki birdan ortiq negizdan hosil bo‘lgan bir so‘z tushunilishi kerak” [Xojiev, 1963, 7] degan qarashni ilgari suradi. Muallif “O‘zbek tilida so‘z yasash tizimi” [Xojiev, 2007, 8]

kitobida soʻz yasashda kompozitsiya usuli mavjud emasligi borasidagi mulohazani keltiradi. “Qoʻshma soʻzlar qaysi usul bilan yasalishi, tarkibi qanday soʻz turkumlariga aloqador boʻlishidan qatʼiy nazar yasama soʻz sifatida qaraladi” [Холмухаммедов 2020, 12].

### **Mavzuga oid adabiyotlar tahlili**

Oʻzbek tilshunosligida soʻz yasashining A.Gʻulomov, A.Hojiyev, shuningdek, morfemalarning turli jihatlarini A.Berdialiyev, M.Joʻraboyeva, Y.Tojiyev, S.Usmonov kabi olimlar tomonidan atroflicha tadqiq etilishi ushbu sohaga bagʻishlangan dastlabki lugʻatlarning yaratilishiga asos boʻldi.

### **Tadqiqot metodologiyasi**

Tilshunoslikda nominatsiya (nomlash) jarayoni doimiy rivojlanishda boʻlib, yangi tushunchalarni ifodalash uchun mavjud lingvistik materiallardan foydalanishni taqozo etadi. Ot turkumi dunyo tillari lugʻat tarkibining eng salmoqli qismini tashkil etib, narsa-buyum, shaxs va mavhum tushunchalarni nomlash vazifasini bajaradi. Oʻzbek va ingliz tillari turli oilalarga (turkiy va hind-yevropa) mansub boʻlishiga qaramay, ulardagi soʻz yasash qonuniyatlarida universal mantiqiy asoslar mavjud. Oʻzbek tili agglyutinativ til sifatida soʻz yasovchi qoʻshimchalarning oʻzakka “ulanishi” bilan ajralib tursa, ingliz tili analitik va qisman flektiv xarakterga ega boʻlib, unda affiksatsiya bilan bir qatorda konversiya va ochiq kompozitsiya modellari keng rivojlangan. Ushbu maqolaning maqsadi — har ikki tilning ot yasash imkoniyatlarini affiksatsiya va kompozitsiya usullari misolida qiyosiy yoritishdir.

### **Tahlil va natijalar**

Affiksatsiya usuli har ikki tilda ham yangi otlarni yaratishda eng faol mexanizm hisoblanadi. Biroq qoʻshimchalarning joylashuvi va ularning semantik yuklamasi tillarning tipologik xususiyatlaridan kelib chiqib farqlanadi.

Oʻzbek tilida ot yasalishi asosan suffiksatsiya (soʻz oxiriga qoʻshish) orqali amalga oshadi. Bu jarayonni bir necha semantik guruhga boʻlish mumkin:

#### **1. Shaxs otlarini yasovchi affikslar:**

-chi: Faoliyat turi, kasb-hunarni ifodalaydi: ishchi, temirchi, gullachi, paxtachi va h.k.;

-dosh: Birgalik, hamkorlik maʼnosini beradi: sinfdosh, vatandosh, maslakdosh va h.k.; [Hojiyev, 2007: 42]

-paz, -kor, -boz: Fors-tojik tilidan oʻzlashgan boʻlib, shaxsning biror ishga moyilligini bildiradi: oshpaz, zargar, sanʼatkor, qitmirboz va h.k.;

-shunos: Muayyan sohani chuqur oʻrganuvchi mutaxassislar, olimlar nomini yasaydi: tilshunos, adabiyotshunos, tarixshunos va h.k.;

-soz: Asbob-uskunalar va mexanizmlarni yasovchi, tuzatuvchi usta yoki mutaxassisni bildiradi: soatsoz, mashinasoz va h.k.

#### **2. Narsa-buyum va joy otlarini yasovchi affikslar:**

-don: Idish-tovoq maʼnosini beradi: tuzdon, qalamdon, kuldon va h.k.;

-zor, -loq, -iston: Oʻrin-joy maʼnosini anglatadi: gulzor, qumloq, Oʻzbekiston va h.k.;

-kich, -gich, -qich: Qurol-asbob maʼnosini yasaydi: kalit (ochqich), koʻrsatkich, suzgich va h.k.;

-indi: Jismoniy taʼsir natijasi (harakat qoldigʻi) yoki chiqindi mahsulotni anglatuvchi oʻziga xos suffiks: qirindi, yuvundi, choʻkindi va h.k.;

-ak: Harakatning natijasi yoki vositasi bo'lgan narsani bildiradi: xurrak, varrak, eshkak va h.k.  
Mavhum ot yasovchi affiksalar:

-lik: Eng mahsuldor affiks bo'lib, holat va sifatni otga aylantiradi: go'zallik, do'stlik, yomonlik va h.k.; [Sayfullayeva, 2009: 88]

Ingliz tilida affiksatsiya ham prefikatsatsiya, ham suffiksatsiyani qamrab oladi. Ingliz tilidagi suffiksalar ko'pincha so'zning grammatik turkumini o'zgartirsa, prefiksalar, asosan, leksik ma'noni modifikatsiya qiladi.

-er, -or: Eng keng tarqalgan agentiv suffiks. Harakatni bajaruvchi shaxs yoki mexanizmni (doer of an action) bildiradi: writer (yozuvchi), actor (aktyor), teacher (o'qituvchi) va h.k.;

-ist, -ant: Mutaxassis, mafkura izdoshi yoki ma'lum bir mahoratga ega bo'lgan shaxsni bildiradi: scientist (olim), assistant (yordamchi) va h.k.;

-ness: Bu holat yoki xususiyatni ifodalash uchun eng mahsuldor suffiks bo'lib, u cheklovlarisiz deyarli har qanday sifatga qo'shilishi mumkin: happiness (baxt), kindness (mehribonlik) va h.k.;

-ment: Holat, harakat jarayoni yoki jismoniy natijani ko'rsatadi: development (rivojlanish), government (hukumat) va h.k.;

-tion/-sion: Harakat yoki yakuniy holatni bildiradi. Lotin o'zlashmalarining belgisi hisoblanadi. Ko'pincha o'zak oxiridagi "e" ning tushib qolishini talab qiladi: education (ta'lim), decision (qaror) va h.k.;

-ship, -hood: Asosiy suffiksalar bo'lib, otlardan maqom, holat yoki hayot davri bilan bog'liq mavhum tushunchalarni yasaydi: friendship (do'stlik), childhood (bolalik). [Bauer, 1983: 115] va h.k.;

Prefiksalar orqali ot yasalishi: Ingliz tilida re-, ex-, anti-, co-, sub- kabi prefiksalar otlar bilan faol birikadi: ex-husband (sobiq er), co-author (hammuallif), sub-group (kichik guruh).

Kompozitsiya — ikki yoki undan ortiq asosning semantik va sintaktik birlashuvi natijasida yangi so'z hosil bo'lishidir.

O'zbek tilida kompozitsiya (qo'shma so'zlar yasalishi) affiksatsiyadan keyin ikkinchi eng muhim so'z yaslash usuli hisoblanadi. U ikkita (kamdan-kam hollarda uchta) mustaqil ma'noli leksemaning butunlay yangi tushunchani anglatuvchi yagona semantik tuzilmaga sintaktik-morfologik birlashuvdir. O'zbek tili qo'shma otlari o'zining semantik shaffofligining yuqori darajasi va qismlarining tarkibiy barqarorligi bilan ajralib turadi. O'zbek tilida kompozitsiya bir qator sintaktik modellarga bo'linadi, shuningdek reduplikatsiyaning o'ziga xos turlari — juft va takroriy so'zlarni ham o'z ichiga oladi.

Qo'shma otlar: Ikki mustaqil so'zning birlashib, yangi bitta tushunchani anglatishi. Misol: toshbaqa, qo'ziqorin, beshiktosh, qo'lqop.

Juft otlar: Bir-biriga yaqin yoki zid ma'noli so'zlarning birikishi. Misol: ota-ona, kiyim-kechak, idish-tovoq. Juft otlar doimo chiziqli bilan yoziladi. [Mirzayev M. Va boshq., 1970: 56]

Takroriy otlar: Miqdor yoki davomiyligni bildiradi. Misol: qop-qop (un), dasta-dasta (pul).

Ingliz tilida kompozitsiya usulida yaslash keng, balki ayniqsa fan, texnika va maishiy leksika sohalarida neologizmlar hosil qilishning eng faol mexanizmidir. Ingliz kompoziti ikki yoki undan ortiq erkin morfemalardan (erkin shakllardan) yasaladi. Orfografik jihatdan ingliz qo'shma otlari alohida yozilishdan qo'shib yozishgacha evolyutsiyani bosib o'tib, sezilarli xilma-xillikni ko'rsatadi :

O'zbek tilida so'z yasovchi qo'shimchalar o'zakka mahkam "yopishgan" bo'ladi va ular orasiga boshqa element kira olmaydi. Ingliz tilida esa son-in-law (kuyov) kabi birliklarning o'rtasiga predloglar kirishi bu tilning analitik tabiatidan dalolat beradi. [Quirk, 1973: 201]

| Mezon                       | O'zbek tili                     | Ingliz tili                                                |
|-----------------------------|---------------------------------|------------------------------------------------------------|
| <b>Dominant usul</b>        | Suffiksatsiya (Agglyutinatsiya) | Suffiksatsiya va kompozitsiya                              |
| <b>Prefikslar</b>           | O'zlashma (be-, ba-, ham-)      | Tub va o'zlashma (anti-, re-, ex-)                         |
| <b>Qo'shma so'zlar</b>      | Juft va takroriy shakllar faol  | Ochiq (open compounds) shakli faol                         |
| <b>Morfologik o'zgarish</b> | O'zak o'zgarmaydi               | O'zakda tovush o'zgarishi mumkin<br>( <i>long-length</i> ) |

### Xulosa va takliflar

Xulosa qilib aytganda, o'zbek va ingliz tillarida ot yasashning affiksatsiya va kompozitsiya usullari o'ziga xos dinamikaga ega. O'zbek tili o'zining boy suffikslar tizimi bilan yangi tushunchalarni aniq va ixcham ifodalash imkoniyatiga ega bo'lsa, ingliz tili so'zlarni erkin birlashtirish (kompozitsiya) va prefikslardan unumli foydalanish orqali lug'at boyligini oshiradi. Har ikki tilning derivatsion imkoniyatlarini o'rganish nafaqat nazariy tilshunoslik, balki amaliy tarjima jarayoni va leksikografiya (lug'atchilik) uchun ham muhim ahamiyatga ega. Ayniqsa, ilmiy-texnik terminologiyaning shakllanishida ushbu usullar bosh mexanizm bo'lib xizmat qiladi.

### Adabiyotlar

1. Bauer L. English Word-formation. – Cambridge: Cambridge University Press, 1983. – 311 p.
2. Mirzayev M., Usmonov S., Rasulov I. O'zbek tili. – Toshkent: O'qituvchi, 1970. – 280 b.
3. Plag I. Word-formation in English. – Cambridge: Cambridge University Press, 2003. – 240 p.
4. Quirk R., Greenbaum S. A University Grammar of English. – London: Longman, 1973. – 484 p.
5. Sayfullayeva R., Mengliyev B. va boshq. Hozirgi o'zbek adabiy tili. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2009. – 390 b.
6. Ziyotova S. "Mehrobdan chayon" asarida turkiy so'zlar tadqiqi "O'zbekiston: til va madaniyat" jurnalining 2023 yil 3-soni. – B. 96-111.
7. Бердиалиев А. Ўзбек тилида қўшма аффикслар. Филол. фан. ном. дис... – Т., 1970. – 206 б.; Жўрабоева М. Ўзбек тилида аффиксал омонимия. Филол. фан. ном. дисс... . – Т., 1975. – 193 б.; Тожиев Ё. Ўзбек тилида аффиксал синонимия. Филол. фан. докт. дисс... – Т., 1992. – 451 б.; Усмонов С. Морфологические особенности слова в современном узбекском языке. Автореф. дис... канд. филол. наук. – Т., 1964. – 67 с.
8. Ҳожиёв А. Ўзбек тили сўз ясалиш тизими. – Т.: Ўқитувчи, 2007. – 168 б.;
9. Ҳожиёв А. Ўзбек тили сўз ясалиши. – Т.: Ўқитувчи, 1989. – 109 б.;
10. Ҳожиёв А. Ҳозирги ўзбек тилида форма ясалиши. – Т.: Ўқитувчи, 1979. – 400 б.